

Jelena Oszokina: Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина. (A szovjet iparosítás alkímiája. A Torgszin időszaka.)

Novoje lityeraturnoje obozrenyje, Moszkva, 2019. 177 oldal.

A sztálini iparosítás idején a Torgszin üzlethálózat a bölcsek kövének az alkímiából ismert szerepét játszotta: hétköznapi, gyakran kétes minőségű közönséges javakat „alakított át” arannyá, olyanokat, amiket nemigen tudtak volna külföldön eladni. A Torgszin sikeres működésében fontos szerepet játszott az 1932–33-as éhínség, amely százzezreket kényszerített arra, hogy értéktárgyaikat alapvető élelmiszerekre cseréeljék. Jelena Oszokina, aki Moszkvában tanult, jelenleg pedig a University of South Carolina professzora, régóta foglalkozik a sztálini Szovjetunió fogyasztásicikk-kereskedelmével, azon belül a Torgszin történetével. Ebben a könyvében az üzlethálózatnak az 1930-as évekbeli szovjet gazdasági és politikai rendszerbe való beilleszkedését járja körül. A témában korábban is publikált, angolul pedig 2021-ben kötete jelent meg *Stalin's Quest for Gold* címmel.

A novaja ekonomicseszakja polityika (NEP) viszonylagos gazdasági liberalizmusát 1926-tól, a szovjet iparosítás kezdete után gyorsan fölszámolták, az első ötéves tervet 1929-ben hagyták jóvá. A túlnyomó részben agrárbirodalom ipari, hadviselésre képes országgá fejlesztése hatalmas ráfordításokat igényelt, miközben az államkassza üres volt. A cári Oroszország 1,7 milliárd aranyrubeles (akkori értéken kb. 0,9 milliárd dolláros)

aranytartáléka a háborús kiadásokkal és a különbékékhez kapcsolódó fizetési kötelezettségekkel az 1920-as évek elejére 100 millió aranyrubelre csökkent. Gondot jelentett az is, hogy a korábbi aranybányászatból akkorra alig maradt valami, fölélesztésében igazán jelentős eredményeket csak a 30-as évek közepére sikerült elérni.

A szovjethatalom számított az agrár- és nyersanyag-exportra az iparosítás forrásai között, azonban a nagy válság körülményei ebben nem segítettek. A gabonaárak az 1929/30-as gazdasági évben harmadukra zuhantak. Ezért növelték az exportált mennyiségeket, miáltal éhínséget idéztek elő. A NEP-korszak „szünete” után Moszkva ismét alkalmazni kezdte a fölvásárlás represszív módszereit, és 1929-ben hozzáláttak az erőszakos kollektivizáláshoz. Mindezek miatt falun évekig lényegében polgárháború dúlt.

A propaganda már Sztálin idején is ostromlott erődnek mutatta a Szovjetuniót, de valójában az iparosítás a külföld jelentős részvételével valósult meg – amiről a kutatások csak az utóbbi időben vesznek tudomást. Nem volt semmiféle izoláció vagy blokádnémetek, amerikaiak, csehek ezrei dolgoztak a cseljabinszki traktorgyár, a gorkiji autógyár stb. építésén, de még a karéliai fakitermelésben is sok külföldi vett részt.

1926–32 között a beruházási javak importjával jelentősen növekedett az állam külföldi adóssága, amit törleszteni kellett; a vezetés körében, különösen 1931–32-ben, valutapánik uralkodott. Sor került értékes műkincsek eladására, például a leningrádi Ermitázs híres gyűjteményéből is; részben ezek alkották később a washingtoni National Museum of Art alapját. Emellett az állambiztonsági rendőrség (változó nevei közül itt a KGB-t használjuk) eleinte békés kezdeményezésekkel, főleg külföldi követelések (nem ingyenes) behajtására való följajánlközással, majd később egyre erőszakosabban növelte a polgárok arra irányuló kedvét, hogy segítsék az állam valuta-hiányának csökkentését.

A szovjet vezetés „aranylázának” egyik fő eseménye volt a Torgszin létrehozása 1930 júliusában. Feladata eredetileg a szovjet területen külföldiekkel folytatott kereskedelem volt (torgovlja sz inosztancami – ebből jött a rövidítés). A valutaszükségletek kielégítéséhez azonban kezdetben a Torgszin alig járult hozzá, és a szerző valutaforradalomnak nevezi azt a fokozatos változást, amelynek során a szovjet polgároknak megengedték, hogy a vállalat boltjaiban különféle, nem szovjet rubel fizetőeszközökkel vásároljanak. Először a cári idők aranypénzeit kezdték elfogadni (1931 júniusától), aztán megengedték az igazolt eredetű, majd a nem igazolt eredetű külföldi valuták Torgszin-számlára elhelyezését is. 1931-ben a szovjet kereskedelmi deficit rekordszintet ért el, ezért a december további liberalizálást hozott: már aranyékszerekkel és háztartási aranytárgyakkal, 1932 őszétől pedig ezüsttel is lehetett a Torgszinban

fizetni; később ez kiegészült gyémánttal és platinával is.

A Torgszin „népszerűségének” hátterében a nyomor állt. Az erőltetett iparosítás lerombolta a NEP-korszak viszonylagos jólétét; a visszahozott jegyrendszer, a fekete kenyér, a hering és az 1920-as évek eleje után most ismét beköszöntő éhínség a lakosság „aranytartálékait” is előcsalta. A NEP idején a jólét alapja a magánkezdeményezés volt. A gabonát az állam nem gyűjtötte be, a népesség 80%-át kitevő parasztok pénzben fizettek adót, a terményeiket szabadon eladhatták. A magánvállalatok fontos szerepet játszottak a gabona fölvásárlásában és a nem gabonatermő vidékek ellátásában is. Az ipari termelés egyötöde, a kiskereskedelmi forgalom háromnegyede magánkézben volt. A falusi jólét fokozatosan megalapozta a városit is.

Ez változott meg radikálisan 1926 után: a központi tervezésre alapozott iparosítással, a városokban a vállalkozók, kereskedők ellen, a falvakban a parasztok ellen alkalmazott represzsióval lerombolták a NEP – amúgy is gyűlölt – magánszektorát. A remélt gyors iparosítás érdekében minden erőforrást az állam kezébe összpontosítottak.

Először a kenyér piacát verték szét azzal, hogy az állam magára vállalta a gyorsan növekvő városi lakosság kenyérellátását. 1927 őszén a parasztok és a kereskedők nem ajánlottak föl elég gabonát az alacsony állami fölvásárlási áron, mire a „Párt” mozgósította a falvak lakóinak egy részét a másik része ellen. Az „ellenállók” nem kaptak vizet a falu kútjából, ablakaikat betörték stb. Emellett decemberben a KGB

tömeges letartóztatásokba kezdett a fölvásárlók, a földolgozók és az eladók körében, előbb a gabona-, majd más piacokon is. Az ellátásban kulcszerepet játszó legális magánkereskedelem eltűnt.

Akkortájt az ellátási nehézségek már kiterjedtek mindenfajta alapvető élelmiszerre. Ezek nyílt forgalmazását egyre inkább fölváltotta a vállalatoknál a dolgozóknak történő elosztás, és 1929 februárjában a Politikai Bizottság jóváhagyta az országos kenyérjegyrendszer bevezetését.

A (legális) magánpiac fölszámolását a „kuláktalanítás” (úgymond a „kulák-ság mint osztály” megsemmisítése, de részben az elpusztításuk is) és az 1929 őszén indult erőszakos kollektivizálás tetőzte be. A kolhozokban nyomorúságos volt a fizetség. Az élelmiszerhiány a Szovjetunió tartós bajává vált. 1930 júliusában már húsjegyrendszert is bevezettek (de csak a városiakoknak). Az áruhiány mellett gyorsuló infláció is volt, és nem csak a feketepiacon.

A következő évben az addig csak külföldieket kiszolgáló Torgszin megnyitotta kapuit a szovjet polgárok előtt. Az éhínség kezdeteinek időszaka volt ez, és előcsalta a családok féltve őrzött értékeit. Az élelmezési helyzet romlásával a Torgszin árai emelkedtek, de az embereknek nem volt választásuk.

A Torgszint az évtizedekkel későbbi, sok magyar által (főleg szovjet repülőterekről) ismert Berjozka (Берёзка) üzlethálózattal összehasonlítva, Oszokina felidézi Hegel szavait: a történelmi események előbb tragédiákként valósulnak meg, később komédiákként ismétlődnek. A Torgszinhoz hasonlóan a Berjozka, a gazdasági

hasznát az eszmével szemben előnyben részesítve, valutát gyűjtött, amivel a feketepiacot is táplálta. Azonban a Torgszin a nyomorúság jelensége volt, fénykorát a tömeges éhhalál tragédiájával élte. Vele szemben például 1970-ben a Berjozka moszkvai üzletei összes bevételének fele autók eladásából származott. Az éhínséggel a Torgszin is országos hálózattá vált. 1931 végén nem volt több üzlete 30-nál, ez a szám 1933 első hónapjaiban több mint 400-ra, az év folyamán 1526-ra nőtt.

Mit jelentett az üzletlánc a munkások, a parasztok számára? Itt abból kell kiindulni, hogy a jegyrendszert az iparosítás szükségleteinek megfelelően alakították ki. Jegyeket csak az állami szektorban dolgozóknak és hozzátartozóiknak adtak. Őket szolgálták ki a zárt fogyasztási szövetkezetek és más elosztási mechanizmusok. A jegyek kedvezményezettjeit csoportok és alcsoportok bonyolult hierarchiája szerint látták el. Húst, halat, zsírt, tojást például csak a nagyvárosoknak, a fontos vállalatok dolgozóinak adtak.

Az ellátás (a párt- és állami elit kivételével) elégtelen volt, a magasabb ellátási csoportokban is több-kevesebb éhezéssel járt. Gyakran az ellátási normákat sem tudták teljesíteni. Az igazán kivételezett moszkvai munkások egy-egy családtagjának jutott napi fél kiló kenyér és elfogadható mennyiségű zöldség, de húsból, halból, búzadarából és cukorból összesen is alig több mint 100 gramm. A sovány fejadagok kiegészítésének egyik fő forrása tehát a Torgszin lett; ez különösen fontos volt az alsóbb ellátási csoportoknál.

Míg a városban enyhébb fokú volt az éhezés, a falu egyenesen haldoklott.

A beszolgáltatás sokat elvitt a tagság önellátási forrásaiból is. 1931-ben nagyon rossz volt a termés, de a beszolgáltatási (és az export-) tervet nem módosították, ugyanez megismétlődött 1932-ben is. Ezért 1932–33-ban a falusi lakosság, elsősorban Ukrajnában, de több más területen is, borzalmas éhínséget élt át, a halálos áldozatok számát 3–7 millióra becsülik.

A Torgszin az éhínség csúcását jelentő 1933-ban vált a városi lakosság (egy részének) boltjából inkább a parasztokévé. Abban az évben színaranyban számolva a lakosság 45 tonna aranyat vitt be a Torgszinba, az 1932-es mennyiség több mint kétszeresét. (A szovjet bányászat aranykitermelése ugyanakkor évi 50,5 tonna volt, plusz a Gulágon bányászott kevesebb mint egy tonna.) A vidéki Torgszin-boltok előtt sorban állók többsége paraszt volt, akik főleg lisztet és más élelmiszereket vásároltak.

Létrejöttek vállalati sertéshízlal-dák, kertgazdaságok, de fontos szerepet játszottak az ellátásban a parasztnak háttáji gazdaságai, amelyek fönntartását 1930-ban megengedték. A termények piaci árai csillagászatiak voltak. Hasonlóan magasak voltak az árak az állami boltokban is, amelyeket a köznyelv nem-valutás torgszinoknak nevezett. Persze a valódi Torgszinban valutával, nemesfémmel kellett fizetni. Erre sokaknak volt valamennyi forrásuk: maradtak aranyak, aranytárgyak a cári időszakból. Emellett a NEP idején (sok vita után) gyakorlatilag teljesen liberalizálták ezek forgalmát (és persze megszüntették a kötelező beszolgáltatásukat). Sőt, ezüst pénzméket is kibocsátottak, amivel

sikeresen meg is fékeztek az inflációt. 1926-ban, az iparosítás elindításával az állam önteni kezdte a pénzt a gazdaságba. Az infláció újbóli berobbanásával a szovjet ezüstpénz is beragadt a párnacihákba, noha elvben érvényes fizetőeszköz maradt. E pénzek eltűnését a vezetés nem akarta elfogadni. 1930 júliusában a KGB-t nyomozásra utasították és szeptember végéig kb. 490 000 házkutatást tartottak, 9400 embert tartóztattak le, több mint 400 „ezüst-spekulánst és -rejtegetőt” küldtek lágerekbe. Azonban a Torgszin nyitásával ritkult az effajta üldözés.

Aki a Torgszinban vásárolni akart, annak először az értékátvevőhöz kellett fordulnia. Ő alaposan megvizsgálta, fölértékelte a hozott portékát. Az átvevő az ügyfélnek olyan füzetet fizetett, amelyből azután vásárláskor a megfelelő értékű talonokat kitépték. A már említett, elvben még törvényes fizetőeszközt alkotó, de az infláció miatt már a beltartalmukhoz képest túl alacsony névértékű, a NEP idején kibocsátott ezüst pénzmék elfogadását természetesen megtiltották a Torgszinnak. Azonban az éhség nagy úr: a polgárok beolvastották az érméket, így álltak elő velük, és ily módon a névértékük sokszorosát kapták értük. Viszont a beolvastott darabokon gyakran kivehető maradt egy-egy árulkodó fölirat, ezért aztán megtiltották mindenféle beolvastott pénzmék elfogadását. Az „ügyeskedők” ettől kezdve úgy olvasztottak, hogy az ezüst eredetének ne maradjanak nyomai. A hatóságok reagálása az alacsony ezüsttartalmú olvasztott ötvözetek elfogadásának megtiltása volt (a kérdéses pénzmék ilyenek voltak).

Így jutottak el az olvasztók oda, hogy kezdetleges díszeket készítettek a beolvasztott pénzérmékből (mert az ezüst tárgyakat akkor is elfogadta a Torgszin, ha azok alacsony ezüsttartalmúak voltak). És végül a kormányzat megadta magát: egy titkos körlevél előírta azt, hogy minden olvasztott ezüstöt el kell fogadni, ha nincs rajta nyilvánvaló jele annak, hogy szovjet pénzből származik.

A Torgszin-javakhoz hozzá lehetett jutni lopással, rablással is; a megvásárolt kenyeret és egyebeket ajánlatos volt rejtve, erősen őrizve hazavinni. Persze a Torgszinba bevitt értékek is származhattak lopásból. Egy nevezetes eset 1934 októberében történt, amikor a taskenti Torgszin üzletbe valaki három hét leforgása alatt 5500 darab, összesen 350 karát súlyú gyémántot vitt be, kb. 1200 dollár értékben. Akkor nem firtatták ezek eredetét (illetve csak annak megállapításáig jutottak el a keresésben, hogy „egy Szása nevezetű helyi sofőr” hozta be őket), de nyilvánvaló volt, hogy ezeket a cári családtól vagy más gazdag személyektől, netán múzeumoktól kobozták el a forradalom után, és a hanyag kezelés körülményei között már akkor el is lopták.

A Torgszin a boltok mellett szórazóhelyeket („klubokat”) is működtetett. Ezeket kikötővárosokban nyitották meg, amelyek az eredeti üzletfeleknek – külföldieknek, főleg tengerészeknek – nyújtottak szolgáltatásokat, akár bordélyháziakat is. 1933-ban a szocializmus értékeit féltő görög matrózok levelet írtak, amiből botrány robbant ki, amely a Kommunista Internacionálé (Moszkvában székelő)

elnökségéhez is eljutott. Ezek után a bordélyházi szolgáltatások szervezése átkerült a feketepiacra.

Akik átélték a Torgszin éveit, úgy emlékeztek rá mint a jólét jelképére: olyan boltok hálózatára, amelyekben mindent lehetett kapni. A valóság jóval prózaibb volt. A városi Torgszin boltok többsége minden tekintetben középszerű volt, és minél távolabb voltak Moszkvától, annál rosszabbak voltak, nemcsak árukínálatban, hanem rendezettség, tisztaság tekintetében is.

A Torgszinba járás ugyan a túlélés kulcsa lehetett, de veszélyekkel is járt. A KGB-nek is volt valutabeszolgáltatási tervfeladata, és ennek teljesítésében a Torgszinra is támaszkodott. Abból indultak ki, hogy aki bevitt valutát egy ilyen üzletbe, annak otthon több is lehetett belőle. Csöndesen megfigyelték a vásárlókat, majd házkutatást tartottak náluk, vagy éppen mindjárt a boltban támadtak rájuk. Ez ugyan növelte a Torgszinnal szembeni bizalmatlanságot, de az éhezés mégis bekényszerítette az embereket az üzlethálózatba.

A könyv záró, összefoglaló fejezetében a szerző megállapítja: súlyos tények szólnak amellett, hogy az állam a lakosság értéktárgyainak, valutamegtakarításainak közszükségleti cikkekre való cseréjét tisztességtelen módon hajtotta végre. A szovjet iparosítás alkímiája kétszer csapta be a polgárokat, hiszen nemcsak a világgpiaci árakhoz képest jóval olcsóbban vette meg az értéktárgyakat, hanem ráadásul méregdrágán adta cserébe az élelmiszereket és egyéb árukat. A szerző számadatakkal bizonyítja ezeket az állításokat. Eladási árait a Torgszin eleinte maga

alakította ki. Azonban 1932 végén egy kormánybizottság vizsgálati anyaga kifogásolta a túl alacsony árakat, és követelte, hogy a Torgszin legyen drágább az állami kereskedelem minden más területénél, sőt a piacoknál is. A Torgszin engedelmessé vált, és 1933 telén az éhínség legsúlyosabb szakaszában kétszer emelte az akkor legkeresettebb liszt, kenyér és búzadara árát. Az alapvető élelmiszerek Torgszin-árai (a liszt kivételével) a feketepiaci áraknál is magasabbak voltak.

Mindezeknek köszönhetően főnállása alatt a Torgszin 220 tonna színaranynak megfelelő értéket gyűjtött be, ami kb. 200 millió (akkori) dollárnak felelt meg, és fedezte az 1932–35. évi import több mint 20%-át. Gazdálkodási mutatói jobbak voltak a Külkereskedelmi Népbiztosság bármely másik vállalatának mutatóinál.

Az 1933-as jó természettel a helyzet javult, és a következő években is tartott. Ez a javulás végül 1936. február 1-én elvezetett a Torgszin bezárásához. Artur Sztasevszkij, a vállalat vezetője alig több mint egy évvel élte túl a céget; azzal az váddal végeztek ki, hogy Lengyelország javára kémkedett. Lengyel felesége a Gulágra került, de túlélte, és a hrucsovi

időkben kiharcolta férje rehabilitálását. A könyv számos más szereplője is Sztasevszkijéhez hasonló sorsra jutott, de akikről nincs pontos információ, azok közül is föltűnően sokan haltak meg 1936–38-ban, a nagy terror időszakában. (Noha már 1926-ban is írták a „nép ellenségeit”, például a NEP-években hozott liberalizáló intézkedések hivatali „vétkeseit” akkor lötték főbe.)

Oszokina úgy véli, hogy a Torgszin bezárásában fontos szerepe volt az ideológiai megfontolásoknak is. 1935 végén a szovjet vezetés (főleg azért, mert az aranybányászat fejlesztésére tett erőfeszítések meghozták az eredményüket) már nem érezte az importfinanszírozási igények szorítását. Akkor szüntette meg ezt a piaci intézményt, amely idegen volt fölfogásától. Azonban – szögezi le a szerző – így is áll az, hogy a piaci mechanizmusok eltűrését, sőt azok aktív alkalmazását a rendszer nem tudta elkerülni, és ennek egyik legnyilvánvalóbb esete a Torgszin működése volt.

Soós Károly Attila